Якість влади: спроба оцінки українських еліт

Михайло Мінаков

Коли так звана «третя хвиля демократизації», охопивши території Радянського Союзу та комуністичного блоку, привела до утворення нових незалежних держав, перед владними елітами нових демократій постали принципово нові вимоги. Регіональні еліти радянських республік мали терміново змінити сам спосіб свого існування: відтепер вони мусили розв'язувати державотворчі завдання. Справу ускладнювало те, що швидке «дорослішання» мало відбутися в украй незручних (передусім для еліт) умовах демократичного режиму.

Для тих, хто мав змогу спостерігати українські владні еліти в Києві першої половини 90-х років, був очевидним розрив між очікуваннями та наявним станом справ. Київ був неспроможний забезпечити центри влади сильними політиками, що могли би претендувати на роль публічних гравців. Десятиліття комуністичної селекції створили значну групу ефективних керівників, які успішно виконували владні повноваження в рамках УРСР, однак не були достатньо гнучкими для демократичного ладу. Націонал-комуністи, червоні директори і націонал-демократи з областей виявилися конкурентнішими. Вони ж заклали новітню традицію взаємозаміни регіональних угруповань, що на певний час здобували контроль над центрами влади.

У новітній українській політичній культурі узвичаїлося негативне ставлення до еліт. Надмірні очікування першої половини 90-х цілком логічно обернулися розчаруванням в елітах, і тепер щоразу, як надходять президентські чи парламентські вибори, їх оцінювання стає дедалі критичнішим. Частиною нашої політичної культури стало й те, що критики еліт із числа інтелектуалів, політтехнологів і журналістів дуже рідко спираються на більш-менш виразно сформульовані критерії. Їхні оцінки є радше політтехнологічним засобом, елементом політичної боротьби, спрямованої на заміну одних політичних угруповань при владі іншими, аніж намаганням оцінити ефективність еліт.

Втім, треба визнати, що оцінити якість владних еліт не так уже й просто. Справді, що саме оцінювати? Їхню спроможність утримуватися при владі? Здатність відчувати відповідальність перед громадянами? Спроможність бути провідною силою розвитку власної країни? Щось іще?

Критерії оцінки еліт невідривно пов'язані з тим політичним режимом, у якому еліти оперують. У країні, де впродовж двох десятиліть відбувається амбівалентний суперечливий процес, зумовлений то перевагою авторитарних тенденцій, то впливовістю малорозвинених демократичних інститутів, визначитися з критеріями дуже складно. Чимало дослідників схиляються до «класичної» версії оцінювання еліт, тобто за тим показником, як довго та чи інша група мала здатність утримувати контроль за певним центром влади. Такий підхід має сенс у недемократичних режимах. Однак у державі, яка претендує на демократичність, оцінювати еліти треба за додатковою вартістю їхньої діяльности.

Я підтримую гіпотезу німецького соціолога Кристіана Вельцеля про залежність якости еліт і рівня людського розвитку певної країни. Відповідно, пропоную для з'ясування якости українських владних еліт застосувати критерії відкритости й підзвітности, а також порівняти за цим показником наші еліти з елітами інших країн світу. Але насамперед варто з'ясувати, як виникла теорія еліт, і уважніше розглянути пов'язані з нею підходи до визначення якости владних еліт.

Малюнок Володимира Казаневського

***

Поняття «еліта» виринає в суспільній свідомості в XIX столітті як позначка найвищих верств суспільства. Слівце прижилося і стало надуживаним у медіях та політичному дискурсі, привернуло увагу дослідників до «нового явища» в політиці. Теорія еліт постала на початку XX століття як дисципліна, що розглядає розшарування суспільства у вертикальних співвідношеннях між верствами та класами і вивчає «верхній» прошарок – еліту, тобто дослівно «тих, хто пройшов соціяльний відбір і досяг вершин».

Від початку до прошарку «еліти» стали зараховувати людей та групи, які мають привілей найбільше користати з економічного, політичного та соціяльного капіталу. Ці люди мають визначальний вплив на ухвалення рішень у політичній, економічній, інтелектуальній та інших сферах і в процесі перерозподілу соціяльних благ отримують найбільше. Водночас класична теорія еліт була не тільки вивченням упривілейованої верстви суспільства, але й науковим способом легітимації права еліти на виняткове становище. В межах класичної настанови людей, належних до еліти, вважали наділеними особливими психологічними здібностями: гострим практичним розумом, лідерськими якостями тощо. Постулатом було те, що представники еліти, на відміну від людей з інших груп, становлять ресурс для забезпечення потреб влади. Тож доля людей з еліти мала збігатися з історією політичних інститутів, і навіть більше: з долею держави. Еліта уявлялася наслідком неминучого природнього поділу суспільства на вищих і нижчих, «обраних» і «маси».

Засновниками теорії еліт були італійці Вільфредо Парето і Ґаетано Моска та німець Роберт Міхельс. Характерним для класиків наукової елітології було те, що вони починали свої студії в контексті пошуків розвитку соціялістичної чи/та соціял-демократичної думки, а завершували свій життєвий шлях наближеними до профашистських кіл. Скажімо, Парето звернув увагу на те, що місце певної людини у розшарованому суспільстві зумовлено не тільки і не стільки власністю, яку вона має, а здібностями здобути цю власність. Фактично Парето розпочав ревізію соціял-демократичних уявлень про людей із класу капіталістів і помітив, що люди еліти мають особливі інтелектуальні та психологічні якості, які забезпечують і їхній особистий успіх у суспільстві, і успіх суспільства загалом. Водночас він поділяв поширену думку про те, що еліта оновлюється в межах родин, а елітний статус передається у спадок. Цікаво, що в цьому він не бачив суперечности: класова належність та особисті властивості були взаємопов'язані, й зокрема походженням. Натомість класову боротьбу він інтерпретував у термінах боротьби еліти з тими угрупованнями з «мас», які претендують на владу і можуть, за певних умов, замінити членів еліти собою. 1906 року Парето артикулював закон (нині його називають «законом Парето») про те, що блага в будь-якому суспільстві завжди розподіляються на користь меншости; власне кажучи, 20% населення володіє 80% майна. Спершу ця констатація мала характер засвідченого факту, але пізніше в «Трактаті про загальну соціологію» (1916) Парето говорить про цей розподіл саме як про суспільний закон: за будь-яких умов суспільство неминуче розділиться на повновладну меншість і маловпливову більшість. Відповідно, він формулює вирок демократії: демократія – це ілюзія, править завжди меншість, і будь-яка революція чи демократична конституція не змінять закону домінування меншости.

Ґаетано Моска вивчав еліту з погляду не так соціяльної теорії, як політичної науки. У «Теорії урядів та парламентського врядування» (1884) та «Історії політичних учень» (1936) перед нами постає опис еліти як групи людей із надзвичайними організаторськими здібностями, що забезпечують їм панівне становище в державі. Важливо завважити, що в різні епохи за різних форм правління ці здібності мають значну відмінність: у феодальну епоху – одні, в часи республіки – інші. Моска погоджувався з Парето щодо того, що суспільство з необхідности складається з двох спільнот: панівної та підпорядкованої. Однак він не погоджувався зі «спадковим характером» елітного статусу, наполягаючи, що еліту формують вихідці з різних верств. Він висунув теорію циркуляції еліт, чия енергія живиться конкуренцією груп, що претендують на владу. Ґаетано Моска описував динамічну картину життя еліти, в якій еліта як верхній прошарок складалася з правлячої еліти та субелітних груп, що готові посісти панівне місце. Також він указав на чотири прояви панівного становища еліти: контроль за політичною владою, наявність інтелектуальної спроможности, морального авторитету і матеріяльної вищости.

Еволюція поглядів Роберта Міхельса привела мислителя до доповнення описів еліти «Залізним законом олігархії». Цей закон встановлював, що всі форми політичної організації народу, хоч які демократичні чи соціялістичні на початку, зрештою стають олігархіями. Міхельс продовжив логіку Моски в описі логіки діяльности еліти, яка приводить до справдження Залізного закону. Еліта складається з лідерів, людей, які самі проклали свій шлях до влади.

«Природна настанова» лідерів веде їх до об'єднання в групи, які консолідують їхні зусилля і дають їм змогу набути панівного становища в суспільстві. Міхельс наполягає – зокрема у працях «Проблеми соціяльної філософії» (1914) та «До соціології партійности у сучасній демократії. Дослідження олігархічних тенденцій життя груп» (1925) – на неминучості олігархії, яка є системним наслідком активности вождів і пасивности мас.

Загальний висновок класиків теорії еліти, напевно, можна підсумувати трьома незгодами: незгодою з Аристотелем, Карлом Марксом і класиками демократії. Аристотель, на думку перших елітологів, був неправий, розрізняючи три засадничі форми правління: одного, небагатьох і більшости, бо за кожної форми реально править невеличка група людей. Марксова неправота полягала в його ідеї гармонійного суспільства. Досвід тверезого політичного аналізу першої половини XX століття свідчив, що досягти соціяльної гармонії неможливо: історія завжди є процесом боротьби різних груп за елітний статус. Нарешті, неправота ідеологів демократії в тому, що вони не враховують «реаль-політичний» факт: у суспільстві меншість людей завжди здійснює контроль над більшістю. Отож класична теорія еліт не просто вивчає групу людей при центрах влади, а створює певні ідеологічні засади, що намагаються леґітимізувати упривілейованість еліти через референцію до «факту» неминучости олігархії.

Відповідно до зазначених положень класичної теорії еліт, головний критерій оцінки еліти полягав у спроможності досягати влади й утримуватися при ній і при виняткових майнових правах, а також контрольовано передавати владу та майно наступникам. Така передача могла відбуватися в межах родин чи в межах елітних груп. Іншим важливим критерієм слід назвати дещо ідеалістичне і суперечливе уявлення про відповідальність еліт перед народом за спільний успіх у виразах того часу: за воєнні перемоги, за «велич нації», за спокій усередині країни. Однак оформлення цієї відповідальности в думці класиків різниться та губить риси опису реальних інститутів. Фактично оцінити якість еліти в термінах цієї теорії можна було за першим критерієм. Другий радше стосується ірраціональних засобів самолеґітимації еліт.

***

Сучасні підходи до вивчення владних еліт різняться так само, як і групи, з яких складаються владні еліти. Ця множинність мала би розширити палітру уявлень як для наших еліт, так і наших елітологів.

Громадяни пострадянських країн вельми схильні думати, що еліта – найцінніший сектор суспільства, до якого належать «високодуховні чесні люди», які «справді дбають» про країну. Це напівінфантильне і невиправдано поширене уявлення ґрунтується на термінологічній омонімії в соціяльній теорії, а також на міркуваннях багатьох інтелектуалів, зокрема впливових філософів Ніколая Бердяєва та Хосе Ортеґи-і-Ґасета. Обидва, хоч і продовжували аналіз, ґрунтований на чіткому поділі на еліту і «маси», здебільшого говорили про еліти як ідеальний тип. Бердяєв у багатьох своїх текстах (приміром, «Дух і сила», «Шляхи гуманізму», «Дві моралі», «Особа і общинність», «Бунт і покора у психології мас», «Соціяльний переворот і духовне пробудження») схильний до зваженої недовіри до «мас» та неаргументованих очікувань від «справжньої еліти». Справжня еліта за Бердяєвим – це уявна група, до якої належать люди, що своєю творчістю довели належність до «аристократії духу». Ці творці мають на меті вести за собою людство, ушляхетнюючи рухи мас і водночас репрезентуючи їх своєю працею. Отож ідеться про своєрідну діялектичну взаємодію еліти і мас, у якій еліті належить функція вираження й оформлення змістів, утілених у надіях та бажаннях мас. Відповідно, шляхетний статус еліти полягає у відповідальності за утримання зв'язку з масою та плекання ідеалів «служіння народу» серед своїх членів. Втрачаючи цей зв'язок, еліта втрачає право на свій статус. Ця ідеалістична настанова, попри позірну досяжність намірів і справжню шляхетність приписів, вела до змішання уявлення про роль владних еліт та місії культурної еліти. В нашій суспільній думці це змішання плекають і відтворюють із наполегливістю, вартою кращого застосування.

Ортеґа-і-Ґасет у «Бунті мас» (як і в кількох інших текстах – «Дегуманізація мистецтва», «Людина і люди») досить реалістично дивиться на умовність поділу на «маси» та «обрану меншість», коли розглядає суспільство як певне ціле. Та щойно доходить до розрізнення якости людей із цих конструктів, їхня уявність зникає і натомість починається нова – великою мірою психологізовано-ідеалістична – субстанціялізація як еліт, так і мас. Вибраність еліти походить із якости її членів, що вирізняються «вимаганням від себе більшого, ніж інші», виступом проти застою, своєрідною боротьбою з долею народів-країн та, нарешті, правом на владу. Це право полягає у «знанні культурних ідей», розумінні світу культури, який не існує для маси, а отже знавці культури можуть скеровувати рух мас і контролювати центри влади. Однак ця еліта, принаймні на час писання книжки (перша половина – середина XX століття), не реалізувала своє право. Адже влада й далі належить представникам мас, людям, що не розуміють світу, в якому живуть. Своєрідним резюме міркувань про еліту є рядки з «Бунту мас»: «Можна скільки завгодно сперечатися, хто саме ці добірні люди, але не повинно бути найменшого сумніву, що без них – хто б вони не були – людство втратило б свої найістотніші риси». В наших суспільних уявленнях про еліту ця думка так само наполегливо плекається і спричинює несправедливі очікування від владних еліт.

Критеріями оцінки еліт за такого підходу є те, наскільки добре еліта розуміє 1) культурні орієнтири епохи, 2) потреби суспільства, що відповідають і потребам епохи, 3) вміє встановлювати цілі відповідно до потреб епохи та 4) вести до них суспільство. Цікаво, що тими, хто може оцінити якість еліти, згідно з прибічниками ціннісного підходу, мають бути самі ж представники культурно-політичних еліт. Адже тільки їм відкрито світ культурних орієнтирів розвитку людини і суспільства. Думаю, що в цьому випадку було б дуже важко дійти конкретних індикаторів для оцінки еліт.

Прибічники ціннісного підходу до визначення еліт і їхньої якости, попри намагання створити культурницьки виправдані, емансипативні вимоги до підвищення якости еліт, сповідували досить консервативні фундаментальні вірування щодо «обраної меншости». Серед ключових консервативних уявлень слід назвати переконання у моральній та інтелектуальній винятковості людей, вірування у доступі еліт до таких культурних світів, що люди «маси» про них навіть не здогадуються, та вимогу моральної відповідальности представників еліт перед співгромадянами. Поза філософським контекстом, передусім у популярних уявленнях про взаємодію еліт і народу, ці переконання створили суміш бачень, що формують завищені суспільні очікування від еліти в моральному аспекті та занижені – в практично-політичному, підміняючи вимоги управлінської ефективности, правової підзвітности та політичної відповідальности ідеалістичними очікуваннями «морального авторитету владарів». Натомість культурна еліта як особлива суспільна група втрачає увагу суспільства, а відтак і вплив на моральний та інтелектуальний дух часу.

***

Окрім уже зазначених двох підходів до вивчення еліт у XX столітті досить поширеним був структурно-функціональний підхід, що великою мірою був пов'язаний з обстоюванням демократичних і неоліберальних цінностей – аж до виправдання пропаганди і творення особливих комунікаційних технологій для їх поширення. Тут вістря уваги прикуто до визначення особливостей соціяльного статусу еліт у владних структурах. До прибічників цього підходу передусім належали дьюїянці Гаролд Ласвел (американський політолог і соціолог, автор праць «Політика: Хто отримує що, коли та як» (1935) і «Влада і особистість» (1948)) та Волтер Ліпман (американський журналіст і впливовий інтелектуал, автор книжок «Громадська думка» (1922) та «Фантомна громадськість» (1925)). Для прибічників цього спрямування до еліти належать усі ті люди, що мають вищий соціяльний статус, посідають керівні позиції у ключових суспільних організаціях та здійснюють вирішальний вплив на рішення, які спрямовують суспільний розвиток. З огляду на це і Ласвел, і Ліпман наголошували важливість того, щоб еліти мали засоби для здобування і відтворювання інформації, на підставі якої належить ухвалювати рішення. На їхню думку, еліти критично залежать від зв'язку з інтелектуалами та від комунікації з пасивною більшістю громадян. Ласвел наполегливо зараховував до еліт науковців, інтелектуалів та інших фахівців, що виробляють чи передають інформацію.

Зигмунт Бауман
Глобалізація
Наслідки для людини та суспільства
Переклав з англійської І. Андрущенко
Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008

Написана ще в 1990-х невеличка книжечка, хоч і не є детальним аналізом явища глобалізації, досі лишається актуальним критичним діягнозом соціяльних проблем нашого часу. Автор не зловживає ні історичними екскурсами, ні економічними розрахунками, ні емпірією статистичних даних – хоча, безумовно, книжка містить усе це в дозованих кількостях. Глобалізація у баченні англійського соціолога є трансформацією простору, в якому живе сучасне суспільство. Міркування над наслідками такої трансформації автор викладає доступною, не перенавантаженою фаховим термінологічним апаратом мовою. Втім, популярність його праці зумовлена насамперед потужною концептуальною силою аргументів, а не стилістичною майстерністю.

Бауман будує свій виклад на доволі простих фактах: сьогодні простір, завдяки розвитку комунікацій, перестав бути перепоною для людини, але водночас набув ваги як засіб досягнення влади і впливу. Ми звикли повторювати, що тепер можна за лічені години дістатися з одного кінця світу в інший, а ще простіше за одну секунду послати електронний сиґнал будь-куди. Бауман розглядає цей факт на тлі розриву між багатими та бідними (підтверджуючи виклад разючою статистикою). Дистанція зростає за рахунок просторової необмежености одних та обмежености інших. Перші стають дедалі глобальнішими, другі – дедалі локальнішими. Сучасні корпорації давно подолали «ґравітацію» локальної прив'язки й здатні організувати виробництво в будь-якій точці земної кулі, керуючи процесом на віддалі; мешканці Третього світу стають жертвами цього процесу, і міґрація – лише відчайдушний спосіб подолати свою приреченість на локальне існування.

Не зупиняючись на питанні корпорацій та глобального балансу сил, що й так добре вивчено, Бауман у подібний спосіб звертається до питання міської сегрегації (де також зростає розрив між кварталами багатих та бідних із постійним звуженням публічного, загальнодоступного простору) та до американської тюремної системи: він показує, як традиційна виховна функція в'язниці поступається функції просторової ізоляції злочинця. Тож один і той самий принцип працює в багатьох соціяльних сферах і засвідчує значно глибше проникнення глобалізації в наше життя, аніж ми звикли думати.

Ігор Самохін

Книгарня «Наукова думка» 01001, м.Київ, вул. Грушевського, 4 тел.: (044) 278-06-96

В останні десятиліття XX століття серйозний вплив на розуміння природи еліт справив філософ Роберт Патнем. Відомий своїми працями в сфері філософії науки, філософії свідомости та епістемології, неопрагматик Патнем виступав і як критичний інтелектуал – критичний передусім до політичного режиму США другої половини XX – початку XXI століття. Його критика певною мірою збагатила доробок «структурно-функціональної» школи розуміння еволюційної природи еліт. У «Порівняльному вивченні політичних еліт» (1976) він описав еволюцію, яка відбувається у вигляді заміни людей, що здатні контролювати важливі для певного моменту ресурси. Колись до еліти належали ті, хто контролював власність на землю та фінанси. На його думку, наприкінці XX століття до влади приходять ті, хто контролює знання та його обіг. Тож до еліт сучасности входять не тільки політики чи керівники корпорацій, але й ті, хто готує рішення, які ті приймають, – тобто науковці, інженери, економісти й менеджери інформаційних мереж.

Критерії якости еліт, згідно зі структурно-функціональним підходом до вивчення еліт, мали би включати здобуття й утримання групою високого соціяльного статусу, тривалий вплив на підготування та ухвалення рішень, що визначають життя всього суспільства, та здатність контролювати інформацію (її зміст і поширення) на всій території країни.

Інший підхід у постклясичних студіях еліт зазвичай називають «ліберальним» чи «демократично-леґітимаційним». Ідеться про різні школи філософів, соціологів і політологів, які розглядали еліти і неелітні спільноти як частини, від узаємодії яких виграє демократичний лад і все суспільство загалом. Тут також еліту розглядають як меншість, що має владу в державних та економічних інститутах і вирішальний вплив на життя більшости людей країни. Ці студії прикметні виправданням демократії як політично леґітимного режиму в будь-якій країні світу. Демократію тут розглядають серед іншого як спосіб забезпечити конкуренцію між різними групами владних еліт за правилами, втіленими в демократичних інститутах (вибори, підзвітна державна служба, поділ влади на окремі гілки тощо). Цей підхід набув найбільшого визнання під час та після Другої світової війни.

Одним із перших інтерпретаторів цього спрямування слід назвати американського соціолога Талкота Парсонса, який істотно вплинув на формування «демократичного іміджу» еліти. В багатьох працях, особливо повоєнного періоду (зокрема «Соціяльні системи» (1951), «Структура і процес у сучасних суспільствах» (1960) та «Політика і соціяльна структура» (1969)), Парсонс стверджував, що елітна меншість і суспільна більшість зазвичай здобувають вигоди від ситуації поділу. Влада, яку контролюють еліти, продукується суспільством і виступає – як і гроші – «засобом циркуляції» в політичній системі. Фактично йдеться про те, що влада – це своєрідний мандат, який дає правлячій еліті змогу впливати на всі верстви суспільства заради досягнення цілей, у яких зацікавлені всі. Тож влада є засобом досягнення колективних цілей через погодження членів суспільства щодо інституціональної леґітимації лідерських позицій. Ця леґітимація забезпечує окремих лідерів і елітні групи разом правом приймати рішення в інтересах усієї соціяльної системи. В цих умовах політичний авторитет виступає як інституалізація прав лідерів, які очікують на підтримку членів колективу. Отже, еліта розглядається як певне соціяльне утворення, що забезпечує функціонування влади.

Йозеф Шумпетер, так само як і Парсонс, але зі здебільшого економічними арґументами, розглядав демократію як механізм забезпечення конкуренції між елітними групами. У книжці «Капіталізм, соціялізм і демократія» (1942) та багатьох пізніших працях Шумпетер пропонував чітко розрізняти групи, що керують країною, інтелектуалів та інші спільноти. Хоча економіст зосереджується на еволюції капіталізму та соціялістичних тенденціях у суспільних перетвореннях, він показує чітку відмінність ролей владної та культурної еліти: перші мають забезпечити ефективне функціонування владних інститутів і політичного режиму загалом, тоді як інтелектуали мають забезпечувати елітні групи критичними ідеями і леґітимними арґументами, що примушують владні еліти відмовлятися від чинників, які перешкоджають народовладдю, соціяльній справедливості й економічній відповідальності. «Капіталістичний лад» утворює систему загальної освіти, яка забезпечує інтелектуалам авдиторію серед еліт і загалу, а це дає змогу ефективно реаґувати на критику й ухвалювати зважені стратегічні рішення. Тож при мінімалістичному тлумаченні демократії Шумпетер звужує та очищує від ідеалістичних очікувань сферу відповідальности владних еліт і, одночасно, відмовляється від надвеликих очікувань щодо демократії. Демократичні інститути, передусім вільні конкурентні вибори, леґітимують час від часу контроль тих чи інших груп за владою. Однак слід чітко розуміти, що роль громадян у здійсненні влади обмежена, а еліти великою мірою перебувають поза реальним контролем суспільства. І лише співпраця владної еліти й інтелектуалів може забезпечити тривалість та ефективність здійснення влади.

Інший помітний мислитель із цієї когорти – Чарлз Райт Мілз. Саме він закарбував у назві своєї книжки 1956 року термін «владна еліта» (power elite – подеколи його неоковирно перекладають іще як «правляча еліта»). За Мілзом, елітна спільнота складається з трьох основних груп: політиків, економічних лідерів і військових очільників. Мілз великою мірою погоджувався з Парето і Міхельсом щодо загального спрямування еволюції суспільства: розвиток суспільств неминуче приводить до ситуації, коли влада опиняється в руках малої групи, що контролює владу й уникає звітування перед громадянами через системну корупцію. Корупція політичного режиму веде до неефективности управління і занепаду державного устрою загалом. У таких процесах демократія поступово деґрадує і веде до встановлення олігархії, а влада опиняється в руках невиборних лідерів. Услід класикам теорії еліт Мілз уважає, що елітні групи мають спільне світобачення. Їм насамперед притаманне войовниче бачення реальности; всі події зовнішньої та внутрішньої політики вони розглядають у термінах конфлікту, поділяючи світ на союзників і ворогів. Крім того, еліти мають спільне розуміння своєї класової ідентичности: вони переконані в леґітимності власної вищости над рештою суспільства. Ці дві характеристики зумовлюють намагання еліт обмежити ротацію груп при центрах влади станом «горизонтальної мобільности», тобто рухом груп між трьома взаємопов'язаними центрами влади, до яких невладні верстви не мають доступу. При цьому надзвичайно важливо, щоб у групах відбувалася горизонтальна ротація. Конкурентоспроможні групи еліт мають залучати до своїх лав перспективні кадри, підбираючи їх за критеріями безпечности для цілости групи й потреби її відтворення.

Втім, на відміну від класиків, Мілз і його послідовники вірять у спроможність демократії обмежити олігархічні тенденції розвитку суспільства. Чарлз Райт Мілз та Вільям Домгоф бачать у демократії механізм, що через демократичні інститути примушує владні еліти бути ефективними і цим забезпечувати одночасність власного довшого контролю за центрами влади та прийнятність політичних режимів для більшости населення. Дослідники цієї школи вказують, що «найвищий клас» не править безпосередньо, він править через інституалізовані механізми. І люди, що забезпечують діяльність таких інститутів, хоч і належать до владної еліти, примушують свою спільноту до відповідальности, відкритости і підзвітности. Фактично йдеться про те, що уряд управляє не тільки загальним населенням, але й елітами. Тут підкреслено неоднорідність природи еліт, багатоманітність і різнорівневість ролей і функцій усередині еліт, а також вивищення менеджерів-управлінців над політиками, власниками та військовиками.

Важливим додатком до цього підходу у вивченні еліт був доробок Джеймса Бернема. Ще 1941 року у книжці «Менеджерська революція» він висунув ідею того, що у природі еліт відбулися значні зміни, ба навіть революція. Управлінці здобули таку владу, що реально посунули від реального володіння майном його законних власників. Це економічне спостереження Бернем поширив і на суспільно-політичну сферу. За Бернемом, на кожному новому етапі свого розвитку суспільство засновано на певній соціяльній угоді, яка встановлює правила здійснення влади. За його спостереженнями, після Першої світової війни чинність суспільної угоди в західних країнах (передусім у США) забезпечено діяльністю «менеджерів», тобто провідної серед інших елітних угруповань групи, яка складається з людей, що поєднані «потягом до соціяльного домінування, влади та привілеїв, до становища панівного класу». Не будучи власниками майна і засобів виробництва, вони контролюють засоби виробництва; не будучи джерелом влади, менеджери-держслужбовці привласнюють її. Загальний висновок Джеймса Бернема був досить скептичний щодо можливостей демократії обмежувати владу управлінців.

Щоправда, свій висновок Бернем дещо поправив 1967 року у книжці «Мак'явеліянці», де, попри певне моралізаторство, вбачає в демократії дієвий механізм примусу еліт до ефективного виконання суспільної угоди, в тому числі демократичної. Науковець указує на те, що владні еліти краще справляються зі своєю роллю – оберігати свою владу та забезпечувати прийнятний рівень державних послуг суспільству, – якщо вони зберігають ефективність деяких демократичних інститутів. Зокрема йдеться про те, що еліта може довше втримати владу, якщо збе-

Віктор Пушкар

Соціально-психологічне дослідження побутових уявлень про права людини

Харків: Права людини, 2009

Присвячена правам людини, ця праця має, однак, не правовий і не суто соціологічний, а радше міждисциплінарний характер. Об'єктом дослідження є психологічні конструкти, суттєві для правової реформи, – цінності, культурні практики, культурні виміри, правосвідомість тощо. Реформована в гуманітарному дусі правова система має передусім використати здоровий потенціял наявних суспільних відносин і культурних практик. Отож метою дослідження було з'ясувати, в якій частині українське законодавство найбільше суперечить культурним практикам українських громадян, людей, загалом мало схильних до криміналу, але в певних випадках позбавлених можливости вирішити свої досить прості проблеми у правовій площині.

Автор використав методику, що передбачала анкетування, фокус-групи та експертні інтерв'ю. Хоча репрезентативна група охоплює насамперед міське населення, результати до певної міри можна екстраполювати на всіх громадян України щодо їхнього ставлення до держави та до проголошених Конституцією України прав. Пушкар констатує відносно низький рівень патерналістських очікувань від держави: люди покладаються на себе та своїх близьких, коли постає проблема матеріяльного забезпечення чи житлове питання. Він також висловлює деякі критичні зауваження щодо усталених доктринальних підходів до поділу українського суспільства на класи, а також до адміністративно-територіяльної структури держави. Практичною метою проведеної роботи, зазначає дослідник, є розробка рекомендацій та експертних висновків, зокрема для державних органів.

Тетяна Провізіон

рігає політичну опозицію, вільну пресу та власну контрольовану «циркуляцію».

Узагальнюючи викладені погляди прибічників демократично-леґітимаційного підходу до вивчення еліт, владні еліти – це меншість, яка складається з різних конкурентних груп, що поперемінно посідають стратегічні позиції в державних, суспільних та економічних інститутах і чиї рішення впливають на життя більшости людей певної країни. Важливою умовою існування еліт є те, що центри влади можливо контролювати лише доти, доки відбувається конкуренція між їхніми групами, а також існують механізми рекрутування активних людей і фахівців, що мають критично важливу роль для сучасного способу виробництва та забезпечення конкурентоздатности країни, до своїх лав. Переважна більшість прибічників цього підходу підкреслюють, що існування такої якости еліт потребує оновленого самоусвідомлення еліт, що засновано на визнанні правил функціональної демократії та необхідности суспільної еволюції.

***

Не ставлячи за мету вичерпати всі наявні позиції у політичній науці чи в політичній філософії, пропоную обмежити для цього огляду окреслення владних еліт так: владні еліти – відносно нечисленна сукупність груп, що виокремлюються з-поміж загального населення за критерієм домінування в суспільстві. Воно полягає у контролюванні центрів влади, зокрема політичних, фінансово-економічних, інформаційних і військових. Дуже важливо наголосити, що запропоноване означення тлумачить поняття еліт як прошарку, що складається з багатьох відмінних груп, контроль за владними центрами яких не є постійним, він регулюється чинним політично-правовим порядком ротації, характерним для республіканських демократичних режимів, і викликами історичного розвитку людства. Завдяки цьому загальне ім'я у множині «владні еліти» описує багатовимірну динамічну картину, в якій ротація, зміна, конкуренція і взаємодія різних владних угруповань є структурно необхідними й історично невпинними. Отже, до владних еліт належать і групи, що в цей момент контролюють центри влади, і ті, що впливають на їхні рішення та наближені до них як попередники, партнери, конкуренти чи непримиренні вороги (що їх іще називають «контрелітами»).

Зважаючи на плутанину з уживанням в Україні терміна «еліта», хочу наголосити: застосування цього поняття є нейтральним, воно не означає, що позначені цією назвою люди є моральними чи науковими авторитетами, і не приписує їм якихось ідеальних якостей і спроможностей. Ідеться тільки про критерій належности до однієї з багатьох груп, що контролюють чи перебувають у безпосередньому наближенні до контролю за центром влади. Окреслені в такий спосіб владні еліти позбуваються ідеологічно-містичного ореолу і стають об'єктом, придатним до вимірювання – зокрема, до вимірювання їхньої якости.

Тому функціональним критерієм вимірювання якости владних еліт має бути не тривалість їхнього перебування при центрі влади (адже, власне кажучи, в межах одного політичного режиму владні еліти структурно залишаються тими самими, попри ротацію конкретних груп), а наслідки діяльности цих еліт для населення і країни. Ці наслідки можна інтерпретувати порізному: як ефективність врядування, якість демократії, тривалість існування політичного режиму, забезпеченість інтересів громадян тощо. Проте, на мою думку, найвдаліше наслідки функціонування владних еліт враховано в індексі людського розвитку.

***

Людський розвиток є інтегральним поняттям, яке охоплює стан людських ресурсів, цінності самовираження і раціональности, ефективність демократичного устрою держави і якість еліт, тобто результативність еліт у забезпеченні людського розвитку. Офіційна сторінка програми ООН, що відповідає за глобальне вимірювання людського розвитку, означує це поняття так:

> Людський розвиток – це парадигма розвитку, що стосується набагато більшого, аніж збільшення чи зменшення національного доходу. Вона стосується створення середовища, в якому люди можуть розвивати свій потенціял і вести продуктивне, творче життя, згідно зі своїми потребами та інтересами.

Йдеться, отже, про можливості людей вести життя, яке їх задовольняє, тобто не про самий тільки економічний розвиток, який є лише засобом – дуже важливим засобом – збільшення людського вибору. І фундаментальним для цього збільшення вибору є побудова людських спроможностей (human capabilities) – набору того, чим люди можуть займатись або ж ким стати у своєму житті. Засадничими спроможностями для людського розвитку є можливість вести тривале та здорове життя, мати доступ до знань (be knowledgeable), мати доступ до ресурсів, потрібних для гідного життя, та бути в змозі брати участь у житті спільноти. Махбуб уль Хак, економіст та один із засновників програми глобального вимірювання людського розвитку ООН, указував, що

> фундаментальним принципом розвитку є збільшення людського вибору. В принципі, можливості цього вибору можуть бути безмежні та можуть змінюватися з часом. Люди часто цінують досягнення, що не висвітлюються (або висвітлюються не одразу) у показниках доходу чи зростання: кращий доступ до знань, краще харчування та медичні послуги, безпечніші господарства, безпечніші домівки, убезпеченість від злочинів та фізичного насильства, задоволеність часом відпочинку, політичними та культурними свободами, а також відчуття участи в діяльності спільнот. Мета розвитку – створити середовище, яке забезпечує людей довгим, здоровим та творчим життям.

Отож розрахунок людського розвитку враховує ефективність використання ресурсів і збільшення доступу до них, дистрибутивну справедливість, зокрема у виборі та можливостях, ґарантія реалізації прав і свобод і сталість розвитку, тобто забезпечення можливости вибору не тільки для нині живих людей, але й для майбутніх поколінь.

Попри позірну складність, людський розвиток є вимірюваним показником того, як відбувається задоволення вибору для людей через надання їм можливостей в освіті, охороні здоров'я, забезпеченні доходу, роботи і повноправности в суспільстві. Це поняття є своєрідною альтернативою комуністичному та класичному капіталістичному розвиткові. Водночас людський розвиток є тим, що можна прорахувати і розмістити показники в рейтингу досягнень країн.

Уперше на зв'язок рівня людського розвитку та якости еліт указав Кристіан Вельцель. Розвиваючи ідеї Махбуба уль Хака, він витлумачив зростання можливостей вибору як посилення впливу цінностей самовираження в певній країні. І саме діяльність еліт відбиває впливовість цінностей, які визначають людський розвиток. Вельцель витлумачує людський розвиток як

> зростання можливостей людської автономії та вибору більшости аспектів індивідуального життя. Наявні людські ресурси є життєво важливим внеском до людської автономії та вибору, і [за їх високого розвитку] вони надають засоби та вміння для розширення цих можливостей... Своєю чергою, зростання цінностей самовираження посилюють нескорумпованість та відкритість еліти, оскільки вони від початку пов'язані зі сподіванням мас, за які еліти відповідають та які беруть до уваги.

Вельцелева гіпотеза про зв'язок якости еліт і ціннісних орієнтацій суспільства загалом ґрунтується на визначенні функції владних еліт як інстанції, що ухвалює ціннісно зумовлені рішення та контролює їх виконання. Контроль за центрами влади означає постійний процес підготування, ухвалення та контролю за виконанням рішень в умовах певного політичного режиму, який забезпечується діяльністю владних еліт. Відповідно, результативність діяльности еліт позначається на реаліях життя: в тому, як дотримуються прав і свобод, як розвивається економіка, наскільки вільні громадяни можуть облаштовувати своє життя, який доступ люди мають до освітніх, медичних і соціяльних послуг. Тобто рівень людського розвитку корелює з якістю владних еліт, принаймні в республіках із демократичним (чи навіть фасадно-демократичним) устроєм.

Кореляція якости еліт і людського розвитку можлива там, де групи владних еліт перебувають у постійній конкуренції, заснованій на дотриманні встановлених правил. Політичний режим (тобто набір норм і практик, що забезпечують функціонування як окремих політичних структур) потребує дотримання встановлених правил – принаймні тією мірою, щоби зберегти його цілісність. Визначальними чинниками якости еліт у демократичних країнах є їхня підзвітність (здатність дотримуватися правил, що їх установили вони самі або конкурентні групи заради спільного добра) і відкритість до оновлення (здатність еліт кооптувати до свого складу найперспективніших лідерів).

Гіпотеза Кристіана Вельцеля, не претендуючи на вичерпність, описує, варто це повторити, якість владних еліт саме у демократичних республі-

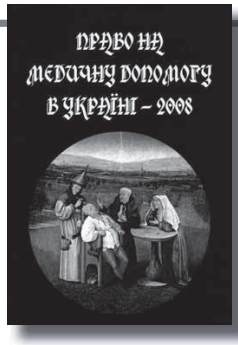

Право на медичну допомогу в Україні – 2008

Харків: Права людини, 2009

Питання законодавчого регулювання медицини та різні аспекти медичного права, найважливіші зміни законодавства у галузі охорони здоров'я є об'єктом уваги не лише правознавців, а й правозахисників, журналістів, зрештою, вони турбують лікарів і пацієнтів, тож не дивно бачити серед авторів статтей не самих тільки юристів, а й, наприклад, соціяльних працівників, себто людей, діяльність яких безпосередньо пов'язана з порушеними тут питаннями.

Спектр проблем, аналізованих у статтях, справді широкий. Окрему групу становлять суто правові питання: загальний огляд законодавства України про охорону здоров'я (Ірина Сенюта), аналіз деяких законопроєктів у цій сфері (Андрій Роханський, Інна Сухорукова), досвід роботи правозахисних організацій (Сухорукова, Олег Перетяка, Майя Крюкова) та практика Европейського Суду з прав людини щодо прав пацієнтів (Сенюта). Також приділено увагу медичній етиці, зокрема правам пацієнтів і ставленням до них медиків (Євген Новіцький), а також обов'язкам пацієнтів (Новіцький, Олена Романова, Леся Фролова). Актуальною є також висвітлена у двох статтях проблема обов'язковости щеплень (Сенюта, Фролова, Новіцький), яка нещодавно спричинила чималий суспільний резонанс і збурила батьків. Розглянуто й питання, які зазвичай не так часто потрапляють у поле зору науковців. Це стосується проблем надання допомоги специфічним категоріям людей – тим, які страждають на психічні захворювання (Ірина Дячук, Юлія Пієвська), людей, що живуть із ВІЛ, споживачів ін'єкційних наркотиків (Сенюта, Максим Демченко), пацієнтів із обмеженим прогнозом життя (Ю. Губський, А. Царенко, О. Скорина, В. Сердюк, О. Бобров, О. Вольф).

Автори вміщених у збірнику проблемних статтей не уникають подавати суто практичні рекомендації щодо поліпшення сьогочасного становища. Головна ж ідеологія видання – для правильного функціонування системи охорони здоров'я в Україні треба створити належне законодавче забезпечення з урахуванням міжнародних стандартів, конституційних засад і пріоритету прав людини. А лікар і пацієнт мають стати юридично грамотними союзниками у реалізації цього законодавства у медичній практиці.

Тетяна Провізіон

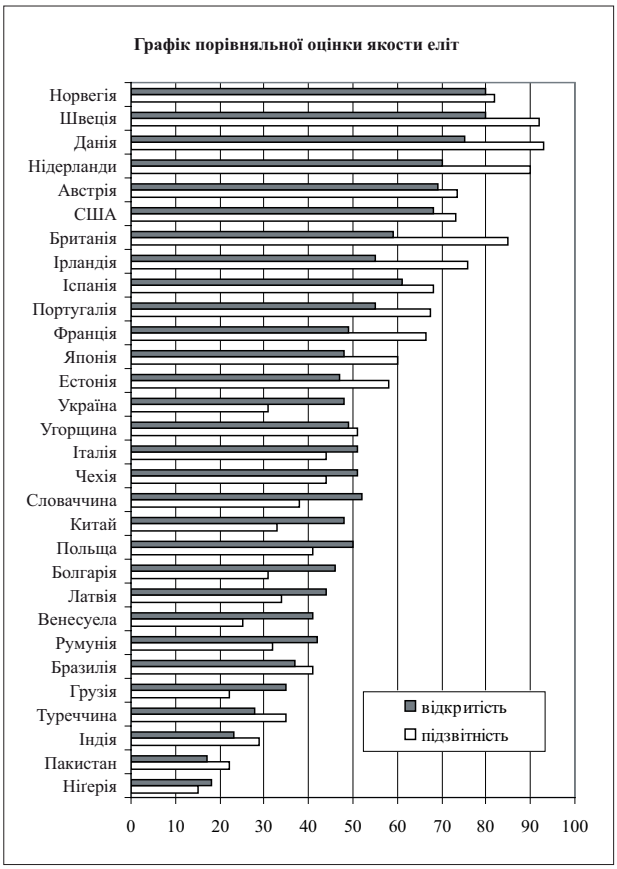

Таблиця 1

Індекс людського розвитку України (ІЛР) у 1993–2007 роках

Рік, станом на який розраховано дані	ІЛР України	Світовий ІЛР	Місце України за ІЛР	Кількість країн	Рік видання Доповіді про людський розвиток ПРООН
1990	0,809	–	45	177	1993
1995	0,756	0,772	102	174	1998
1997	0,721	0,706	91	174	1999
1998	0,744	0,712	78	174	2000
1999	0,742	0,716	74	162	2001
2000	0,754	0,722	80	173	2002
2001	0,766	0,722	75	175	2003
2002	0,777	0,729	70	177	2004
2003	0,766	0,741	78	177	2005
2004	0,774	0,741	77	177	2006/2007
2005	0,783	0,743	76	177	2007/2008
2006	0,789	0,753	84	182	2009
2007	0,796	0,753	85	182	2009

Д ж е р е л о: Human Development Reports 1993–2009 / United Nations Development Programme (UNDP)

Таблиця 2

Індекс людського розвитку для України за 2007 рік і його компоненти

Значення ІЛР	Тривалість життя від народження (роки)	Рівень письменности (%)	Комбінований індекс охоплення початковою, середньою та високою освітою (%)	Валовий внутрішній продукт на душу населення за ПКС (дол. США)
1. Норвегія (0,971)	1. Японія (82,7)	1. Грузія (100,0)	1. Австралія (114,2)	1. Ліхтенштайн (85382)
83. Ліван (0,803)	108. Фіджі (68,7)	4. Латвія (99,8)	30. Угорщина (90,2)	92. Гренада (7344)
84. Вірменія (0,798)	109. Молдова (68,3)	5. Білорусь (99,7)	31. Латвія (90,2)	93. Албанія (7041)
85. Україна (0,796)	110. Україна (68,2)	6. Україна (99,7)	32. Україна (90,0)	94. Україна (6914)
86. Азербайджан (0,787)	114. Узбекистан (67,6)	7. Литва (99,7)	33. Ізраїль (89,9)	95. Куба (6876)
87. Таїланд (0,783)	115. Киргизстан (67,6)	8. Словенія (99,7)	34. Велика Британія (89,2)	96. Беліз (6734)
182. Нігер (0,340)	176. Афганістан (43,6)	151. Малі (26,2)	177. Джибуті (25,5)	181. Конго (Демократична Республіка) (298)

Д ж е р е л о: Human Development Report 2009 / United Nations Development Programme (UNDP)

ках. Якщо прийняти це обмеження, то Вельцелеві критерії вимірювання якости еліт – відкритість і підзвітність – є цілком адекватні, і в цьому більшість дослідників визнають рацію німецького соціолога. Проте щодо способу вимірювання відкритости і підзвітности науковці не мають єдности. Вельцель запропонував вимірювати відкритість – за показником ґендерного балансу (gender empowerment index), а підзвітність – за показником рівня скорумпованости (щорічний Index Transparency International). Такий підхід справді потребує суттєвої аргументації.

Показник ґендерного балансу (Gender Empowerment Measure, GEM) вимірює прогрес у досягненні жінками присутности та посіданні чільних місць у головних політичних та економічних форумах країни. GEM перевіряє, як жінки і чоловіки разом здатні брати активну участь в економічному і політичному житті та в ухваленні рішень. Цей показник стосується того, як жінки і чоловіки використовують наявні можливості в суспільстві. Він, зокрема, розраховується за 1) кількістю жінок – депутаток парламенту; 2) кількістю жінок у керівній ланці державної служби (зокрема відсоток жінок-міністрів); 3) співвідношенням жінок на посадах, що потребують професійного вишколу, порівняно з працівницями низової ланки; 4) співвідношенням доходу жінок і чоловіків у загальному населенні. До уваги беруться також дата отримання жінками права обирати та бути обраними, а також року, коли жінка стала головою парламенту (чи однієї з його палат). Україна за цим показником 2006 року посідала 57 місце (показник 0,428) серед 160 країн, а 2009 – 86 місце (показник 0,461) серед 182 країн. Еволюція останніх років свідчить не на користь ґендерного балансу в українському суспільстві, хай би як нас переконували політики всіх таборів у супротивному.

Показник ґендерного балансу може бути застосований для визначення лише одного з аспектів відкритости еліт. Адже мало б ітися і про соціяльну відкритість, і про територіяльну. Проте інструментарій для вимірювання цих процесів поки що не розроблено, принаймні до того рівня, щоби проводити світові порівняльні дослідження. На мою думку, за певних застережень GEM може бути показником відкритости, адже йдеться про готовність еліт залучати нові кадри, і ґендерний аспект також може свідчити про таку готовність. Однак абсолютизувати цю оцінку також не можна.

Показник підзвітности також встановлюється за результатами дослідження готовности еліт дотримуватися правил. Вельцель слушно пропонує використати світовий порівняльний індекс скорумпованости, який за єдиною методикою проводить Transparency International. Знов-таки, ця екстраполяція має свої слабкі сторони. Передусім, рівень скорумпованости не вичерпує всіх можливих аспектів схильности еліт дотримуватися правил. Окрім того, далеко не всі фахівці погоджуються із самим способом вимірювання скорумпованости, що його застосовують експерти Transparency International.

Якщо погодитися з гіпотезою про достатність і прийнятність даних GEM та індексу Transparency International, можна скласти Графік порівняльної оцінки якости еліт (див. на цій сторінці), заснований на формулі «якість еліт = підзвітність еліт + відкритість еліт». Вельцель узяв для такого графіка зведені дані за останнє десятиріччя XX століття.

За цим графіком наші еліти в 1990-ті роки виглядають не так уже й погано. Зрештою, зважаючи на те, що українським групам, які контролюють центри влади в Україні, випало зненацька виконувати свої владні функції, перебування в центрі графіка, звісно ж, змушує мене констатувати, що огульне неґативне ставлення до владних еліт у медіях і дискурсі інтелектуалів є перебільшенням. З другого боку, на мою думку, показники за перше десятиліття XXI століття (звести їх за Вельцелевою методикою ми зможемо, коли матимемо дані за 2010 рік) будуть не набагато кращі. На сьогодні наші еліти не зробили поступу ані у відкритості, ані у здатності дотримуватися власних правил. Ще радянська традиція ґендерної збалансованости (здебільшого формальна, і все-таки чинна) зберігалася у 1990-х роках. Нині радянські тенденції вже не мають колишнього впливу. Натомість часи нашої незалежности відзначено дедалі більшою закритістю еліт, низькою спроможністю партій і громадських організацій виступати «соціяльним ліфтом» для молодих лідерів і лідерок, закріпленням традицій корупції у публічному секторі тощо. Твереза оцінка якости українських еліт доводить неоднозначність їхньої еволюції, то з поступовим покращанням, то зниженням якости їхнього функціонування. Однак вони перебувають близько до середнього світового рівня: ми не пасемо задніх, але й не ведемо перед.

Цей висновок передусім підкріплюється кореляцією показників якости еліт з урахуванням їхньої відкритости та підзвітности з показниками вимірювань рівня людського розвитку України в останні два десятиліття (див. Таблицю 1).

Для ліпшої ілюстративности наведу дані ІЛР України у порівнянні з іншими країнами світу – за кожним з індикаторів індексу (див. Таблицю 2).

Як показують наведені в таблицях дані, ІЛР України перебуває близько до середнього показника по світу. Тож ганити наші еліти не варто, але й пишатися нам нічим. Ця українська посередність дає підстави для висновків про більшу приваблившість поступових перетворень, зокрема й спрямованих на поліпшення якости владних еліт.

Популярна думка про потребу тотальної заміни еліт нічим не підтверджена – хіба що невгамовними емоціями нетерплячих контреліт...

***

Важливо тверезо та раціонально ставитися до владних еліт, навіть тоді, коли негайно хочеться кращого. Попри їхню скорумпованість і закритість, «прожитковий мінімум» людського розвитку вони забезпечують. Немає жодного доказу на користь припущення, що заміна людей чи груп при центрах влади (яка до того ж супроводжується серйозним конфліктом у суспільстві) покращить якість владних еліт. Варто працювати з елітами, спрямовуючи увагу на розвиток інститутів, що забезпечують відкритість і вчасність ротації владних груп, а також інститутів, що впроваджують верховенство права. Не варто вірити також у «месіянські» еліти, що захистять духовні цінності й «майбутнє народу». Раціоналізація політики та інституційні реформи мають супроводжуватись освітніми заходами, які сприяли б усвідомленню елітами власної відповідальности перед суспільством.

Перше ніж приступати до поліпшення якости еліт, важливо здійснити одне зусилля серед наших інтелектуалів і медійників: відмовитися від цинічного тлумачення функції еліт. Класики теорії еліт, що обстоювали цинічне уявлення про еліти, мали значний вплив на самосвідомість еліт і практику політиків 1920–1940-х років у Західній Европі. Проте постклясичні підходи на Заході істотно змінили уявлення і дослідників еліт, і представників елітних груп щодо природи їхньої відповідальности перед суспільством, цілей їхнього функціонування та умов їхнього перебування серед еліт. В Україні натомість саме класичні уявлення і по сьогодні впливають на світоглядні засади політологів і власне тих, хто ідентифікує себе з українською владною елітою. Згідно зі спрощеними та якось надто легко засвоєними застарілими поглядами, еліту й досі розглядають як чітко відокремлену спільноту, що виправдовує свій привілей на владу і майно через прийнятний для мас рівень її ефективности, тобто, власне кажучи, завдяки тому, що вона утримує владу в своїх руках і відтручує від неї інші суспільні групи, застосовуючи прийнятний мінімум примусу. При цьому наші сучасники забувають, що класичну теорію еліт зумовив політичний досвід свого часу, вона сама була частиною леґітимації ідеалів вождизму/фюреризму та біологізаторського соціял-дарвіністського підходу до вивчення суспільства. Панування застарілих уявлень тієї класичної теорії серед владних еліт, інтелектуалів і журналістів – леґітимація олігархії, спосіб повернути минуле в сучасний світ, розвиток якого пішов інакше.

Тверезе ставлення до еліт дасть змогу оптимізувати і суспільні очікування від владних еліт, і стратегії самих груп при центрах влади. Наявний політичний плюралізм надає громадянам шанс висувати до влади гідних кандидатів. Ротація еліт уможливлює досягнення гідного рівня людського розвитку, якщо всі актори політичної дії прагнуть до більшої відкритости еліти (і в термінах ґендерного балансу, і в термінах соціяльної інклюзивности). Це може досягатися і посиленням конкуренції груп владних еліт у рамках леґітимних політичних інститутів, і просуванням механізмів ефективного і підзвітного врядування.

В кожному разі, підвищення якости владних еліт потребує поступової стратегії реформ, а не радикальних дій революціонерів та ідеологів усіляких «проривів». □

Про реальність, етику й політику

Андреа Ґраціозі

Останні президентські вибори в Україні нещодавно стали темою пристрасних дискусій у Кембриджі із проф. Григорієм Грабовичем, д-ром Любомиром Гайдою та проф. Романом Шпорлюком. Ми заходилися обговорювати співвідношення між «реалістичним поглядом» з одного боку та етикою й політикою з другого, особливо зосередившись на здатності моралізаторства в певні історичні моменти привертати увагу талановитих інтелектуалів і просто достойних людей. Відправною точкою була паралель між італійською ситуацією (себто постаттю Берлусконі й ставленням багатьох людей до нього) та українською (йдеться, звісно, про відмову багатьох наших шанованих друзів – часто теоретично виправдану – вибирати на останніх національних виборах *менше зло*).

Виглядало, що проблеми, яких ми торкнулися, поєднують суспільну вагомість та інтелектуальний виклик, тож варто знову повернутися до них, хоч і через пів року після виборів. Почати хочу із зауваження, що мені: а) не до вподоби пані Тимошенко; б) не до вподоби пан Берлусконі; в) доля моєї країни болить так само, як багатьом моїм українським друзям – чиї турботи мені не байдужі – болить доля України.

Дозвольте мені почати з Італії, де, на мою думку, наприкінці 1960-х років почалася «деформація» співвідношень між згаданими на початку трьома чинниками. У цей час під потужним натиском модернізації («il miracolo economico»), що почалася після Другої світової війни, швидко зникала стара, несправедлива, архаїчна Італія. Проте нові реалії глибоко розчарували головні політичні сили країни. Майбутнє настало зовсім не в тій формі, в якій його сподівалися християнські демократи, соціялісти чи комуністи. Італія більше не була бідною аграрною країною, в ній поменшало несправедливости. Але водночас вона почала видаватися (та й, схоже, направду стала) країною вульґарно-матеріялістичною, самовпевненою, споживацькою. «Народна культура», мітологізована в середовищах і християнських демократів, і лівих, замість зміцніти, просто зникла. (Роздуми Пазоліні в 1970-х роках – мабуть, найяскравіший приклад цього загального розчарування.)

Сол Стейнберґ. Знаки запитання

Це несподіване «майбутнє», отже, відкинули, а з ним і реальність, – проаналізувати й зрозуміти її ніхто не завдав собі клопоту. Лідер комуністів Берлінґуер подався в моралістські засудження «неокапіталістичного консюмеризму», а демократи-католики жахалися громадської підтримки абортам і розлученням. Тільки новообраний лідер соціялістів Краксі старався перетягти нові уми і від комуністів, і від християнських демократів, захищаючи й представляючи «нову Італію»; однак він робив це некритично, підтримуючи й найнеприємніші її особливості. Його соціялістичне минуле також гальмувало його успіх.

Так до кінця 1980-х стара політична система, що панувала в Італії від 1945 року, зазнала краху, в тому числі через бурхливу ситуацію в Східній Европі. І тоді з'явився Берлусконі. Він був неактивним членом християнсько-демократичної партії, особистим другом Краксі, але понад усе він був сущим втіленням італійської miracolo economico. Завдяки своїй дивовижній енергії та покровительству Краксі він зумів збудувати величезну медіяімперію. Не бракувало йому й харизми, тобто вміння промовляти до сердець мільйонів італійців, яким він обіцяв відродження того чуда, яке сам уособлював. Він був таким наочним утіленням стереотипних чеснот і вад, що виглядав просто-таки карикатурним «середньостатистичним італійцем», знаним світові з чудових фільмів 1950–1960-х років.

Реакцією серед достойних лівих, і особливо серед прогресивних інтелектуалів, реакцією, підготованою засудженням «модерности», було нажахане здивування й відраза – відраза, згодом підживлена поведінкою й успішністю Берлусконі. Груба моралізаторська позиція дедалі більше опановувала і звичайних людей, і багатьох інтелектуалів, уже розчарованих кризою соціялізму. Реальність і надалі пристрасно відкидали, і то не без зворушливих арґументів – арґументів, що їх часто до нестями повторюють мої друзі.

Роздумуючи над цими настроями, що панують нині у суспільстві, я не можу не помітити, що вони подібні до позицій, із якими я стикався, вивчаючи комуністичний рух, але які тепер видаються мені способом задоволення значно глибших потреб, не політичних, а психологічних, особливо в конкретній історичній ситуації.

Перша й найвідоміша з таких настанов – це те, що зветься «чим гірше, тим краще»: якщо реальність не відповідає нашим уявленням і очікуванням і відмовляється (або відмовляються «люди» – чи тому, що «нездатні зрозуміти», чи просто через надмірну прив'язаність до повсякденних клопотів) рухатись у «правильному» напрямку, тоді краще, коли тимчасово стає гірше, оскільки це дає ґрунт для реакції й закладає фундамент майбутнього покращення.

Маю враження, однак, що подібна, але далеко не ідентична психічна реакція грає навіть більшу роль. Споглядаючи її в дії в сьогоденній Італії, навіть серед моїх найулюбленіших колеґ, я починаю парадоксально набагато краще розуміти привабливість теорії «соціял-фашизму» для комуністичного руху 1920-х. Як добре відомо, після поразки німецької спроби революції в 1923 році, яку списували на те, що соціял-демократи зрадили революційний ідеал, Третій Інтернаціонал оголосив їх головними ворогами: соціял-демократи, мовляв, носили соціялістичну маску – а це могло обманути робітників. Вони, отже, були «соціял-фашистами», головною опорою капіталістичного режиму. Натомість справжні фашисти були відвертими, й тому менш небезпечними ворогами, з якими легше воювати. Ця вочевидь абсурдна теорія поширилася серед поважних людей та лівих інтелектуалів і призвела до великих катастроф, зокрема електораль-

---

Andrea Graziosi. A Letter to «Krytyka» on Reality, Ethics, and Politics in Italy and Ukraine. Переклав з англійської Андрій Іздрик.